

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО:
філософсько-правове дослідження
актуальних проблем**

Монографія

За редакцією
професора *О. Г. Данильяна*

Харків
«Право»
2016

УДК 340.12:316.3
ББК 87.66
С91

*За результатами виконання плану цільової комплексної програми
«Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства
та формування правової культури особистості» (№ 0111и000968)
Рекомендовано до опублікування вченою радою Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 3 від 18 березня 2016 р.)*

Рецензенти:

П. А. Кравченко – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;
М. П. Требін – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Колектив авторів:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор; *О. П. Дзьобань* – доктор філософських наук, професор; *С. Б. Жданенко* – кандидат філософських наук, доцент; *Ю. Ю. Калиновський* – доктор філософських наук, професор; *Е. А. Кальницький* – кандидат філософських наук, доцент; *І. І. Коваленко* – кандидат філософських наук, доцент; *С. І. Максимов* – доктор юридичних наук, професор; *Є. М. Мануйлов* – кандидат філософських наук, професор; *Ю. В. Мелякова* – кандидат філософських наук, доцент; *Н. І. Сатохіна* – кандидат юридичних наук; *В. А. Трофименко* – кандидат юридичних наук, доцент

Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2016. – 488 с.

ISBN 978-966-458-994-6

Монографію присвячено дослідженню актуальних проблем інформаційного етапу розвитку суспільства, визначенню особливостей буття людини в сучасному інформаційному просторі, з'ясуванню взаємозв'язку правового суспільства, держави та людини в Україні. Важливе місце в роботі приділено проблемам розуміння та здійснення права в сучасних соціокультурних умовах. Особливістю монографії є те, що її автори розглядають проблеми сучасного суспільства у філософському, філософсько-правовому та правовиховному аспектах.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих юридичних навчальних закладів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 340.12:316.3
ББК 87.66

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П.,
Жданенко С. Б. та ін., 2016
© Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-458-994-6

ЗМІСТ

Передмова (Данильян О. Г.)	5
----------------------------------	---

РОЗДІЛ 1 ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

1.1. Аксиологія цивілізаційного розвитку: світоглядні засади (Дзьобань О. П.).....	14
1.2. Інформаційна картина світу: осмислення технологічних, соціокультурних та екзистенційних аспектів (Данильян О. Г., Дзьобань О. П.).....	47
1.3. Комунікації в інформаційному суспільстві: гене́за концептуальних підходів до розуміння сутності (Кальницький Є. А.)	70
1.4. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасній соціокультурній реальності (Дзьобань О. П., Жданенко С. Б.).....	88
1.5. Інформаційно-комунікативні технології як базовий фактор інформаційного суспільства (Кальницький Є. А.)	111
1.6. Інформаційна безпека в інформаційному суспільстві: філософська рефлексія (Дзьобань О. П.).....	130

РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ БУТТЯ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Специфіка буття людини в інформаційному суспільстві: морально-етичне тло проблеми (Данильян О. Г., Дзьобань О. П.)	157
2.2. Комунікативні практики особистості в умовах інформаційного суспільства (Жданенко С. Б.)	183
2.3. Полікультурний вимір правової ідентичності (Мелякова Ю. В.).....	199
2.4. Соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві (Мануйлов Є. М.)	220
2.5. Громадянська відповідальність особистості у правовому суспільстві: державотворчий контекст (Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М.).....	237

РОЗДІЛ 3
ПРАВОВЕ СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА, ЛЮДИНА:
ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

3.1. Взаємообумовленість свободи та відповідальності у правовому суспільстві як уособлення сутності демократичного державотворення (<i>Калиновський Ю. Ю.</i>).....	255
3.2. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав та свобод громадян (<i>Данильян О. Г.</i>)	272
3.3. Інформаційний простір України як джерело правового виховання (проблема законодавчого регулювання) (<i>Трофименко В. А.</i>)	294
3.4. Реформування силових структур в аспекті правового виховання (проблема законодавчого забезпечення) (<i>Трофименко В. А.</i>).....	310

РОЗДІЛ 4
ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА
В СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ

4.1. Феноменологія права у постнекласичній раціональності.....	325
4.1.1. Теоретико-методологічні можливості феноменології у соціальному пізнанні (<i>Коваленко І. І.</i>)	325
4.1.2. Інтегративне праворозуміння і феноменологія права як способи багатовимірного опису права (<i>Коваленко І. І.</i>).....	343
4.2. Герменевтичний вимір правової реальності (<i>Сатохіна Н. І.</i>).....	355
4.3. Образ права у глобалізованому світі (<i>Мелякова Ю. В.</i>).....	372
4.4. Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини (<i>Максимов С. І.</i>)	385
4.5. Прощення і примирення: філософсько-правове осмислення (<i>Сатохіна Н. І.</i>)	419
Післямова (<i>Данильян О. Г.</i>)	431
Список літератури.....	439

ПЕРЕДМОВА

Наприкінці ХХ ст. світ вступив в епоху глибоких системних трансформацій. На наших очах руйнується загальний світовий порядок, що існував кілька століть, і на місце йому приходить новий. Цей новий світовий порядок суспільствознавці характеризують різними термінами: «постіндустріальне суспільство», «віртуальне суспільство», «технотронне суспільство», «мережеве суспільство», «суспільство постмодерну» та ін. Однак більшість філософів і політологів останнім часом все більше схиляється до розуміння нового етапу в розвитку людства як епохи інформаційного суспільства. При цьому під інформаційним суспільством розуміється якісно новий етап соціотехнологічної еволюції людства, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування та споживання інформаційних ресурсів у всіх системах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікативних технологій.

Ці інформаційно-комунікативні технології, стаючи головною продуктивною силою суспільства, формують новий інформаційний спосіб виробництва, пов'язаний із глибинними трансформаціями в характері праці, відносинами власності, змінами соціальної структури і всіх інших підсистем суспільного життя.

Досягнення у сфері нових технологій, на яких ґрунтується формування інформаційного суспільства, багато в чому змінюють характер соціальних процесів. По-новому починають осмислюватися поняття соціальної комунікації й інформаційного простору. Істотних трансформацій зазнає вся система державного управління, свідченням чого є впровадження у практику багатьох країн технології «електронного уряду» та «електронної демократії». При цьому з'ясовується, що сучасні інформаційні технології у процесі розширення сфери їх застосування в повсякденному житті суспільства створюють потенційну можливість не тільки для поглиблення демократичних процесів, а й тотального контролю за приватним життям та маніпуляційного впливу на особистість. Таким чином, в інформаційному просторі виникають принципово нові інформаційні загрози для суспільства, людини, права.

У світлі становлення інформаційного суспільства відбуваються глобальні зміни, які трансформують усю соціальну структуру, справляючи вплив на політичні, правові, економічні, культурні процеси. Усі ці проб-

леми і визначають життєво важливе значення міждисциплінарних і перш за все філософських та філософсько-правових досліджень проблем, пов'язаних із інформаційним етапом розвитку сучасного суспільства.

Серед інших фундаментальних проблем, які хвилюють громадськість та вчених в Україні, можна назвати проблеми реформування політичної, економічної і духовної систем суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, входження України до європейського і світового співтовариства та ін. Відомо, що процес державотворення на демократичних засадах в Україні відбувається, але він проходить досить складно, суперечливо, що зумовлено перехідним етапом розвитку української держави і суспільства, відсутністю чіткої стратегії державотворення, жорсткою конфронтацією владних структур на загальнодержавному рівні, розхитуванням правової системи, поширенням корупції і організованої злочинності та ін.

Специфіка сучасного етапу державотворення України полягає також у необхідності демократизації суспільних відносин, оптимізації зв'язків держави і громадянина. Водночас інститути державної влади ще не готові до партнерських відносин із людиною і громадянином. Особистість розглядається державою в основному, як і раніше, не як активний суб'єкт політико-правового процесу, а насамперед як об'єкт впливу на неї з боку держави.

Усі перераховані проблеми й виклики, що постали перед людством на початку нового тисячоліття, актуалізували необхідність досліджень у сфері філософії й філософії права, які в умовах глобалізації покликані визначити новий соціально-історичний статус суспільства, людини, держави і права як складових нової глобальної соціальної реальності, окреслити принципи їх взаємодії. Особливе значення дослідження в цій сфері мають для України, яка в цей час переживає один із найскладніших періодів у своїй історії, шукає методом спроб і помилок свій шлях політико-правового розвитку та створює свою соціально-політичну модель розвитку суспільства.

Знаходження відповідей на поставлені вище проблемні питання неможливе без осмислення особливостей інформаційного простору; визначення особливостей буття людини в сучасному суспільстві, факторів оптимізації взаємозв'язку правового суспільства, держави й громадян, місця й ролі правової культури й правового виховання в сучасній Україні, а також проблем розуміння та здійснення права в сучасних соціокультурних реаліях.

Окреслені вище й ряд інших актуальних проблем перебувають у центрі уваги авторів цієї монографії, що є результатом наукових досліджень викладачів кафедри філософії за останні кілька років. Важливо, що в роботі названі проблеми розглядаються не як абстрактні питання, а як взаємозалежні компоненти соціального розвитку України.

Перший розділ монографії присвячено філософському осмисленню інформаційного етапу розвитку суспільства. У ньому центральне місце займає розгляд світоглядних засад аксіології цивілізаційного розвитку. Причому аксіологічні підстави, згідно з якими культура розглядається як умова існування й цивілізаційного розвитку людства, висуваються авторами на перше місце у світоглядних парадигмах. Це пов'язано з тим, що сучасна культурно-цивілізаційна криза розцінюється як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів. У кризовій ситуації можуть виникнути як передумови для виникнення іншої культури, так і передумови, що сприяють загибелі цивілізації в її колишньому вигляді. Відмінною рисою сучасної кризи цивілізації є її всесвітній розмах, глобальний характер. Інакше кажучи, вся людська цивілізація перебуває в тій особливій точці глобального еволюціонізму, коли відбувається зміна напряму (духовної програми, ціннісних орієнтирів) розвитку. Вихід із сучасної цивілізаційної кризи потребує трансформації низки базисних цінностей техногенної цивілізації, які насамперед стосуються ставлення людини до природи.

Автори відзначають, що сучасна індустріальна цивілізація, породивши потужну технаунку і феномен глобалізації, оснастивши світову спільноту інформаційними і телекомунікаційними технологіями, не створила міцної духовно-ціннісної основи планетарної життєдіяльності людини. З цього випливає необхідність прийняття нової ціннісної стратегії розвитку з метою реформування нової цивілізації. Передумови нової цивілізації формуються в рамках інформаційних суспільств, де вирішені проблеми задоволення основних матеріальних потреб людей. Тут мається на увазі зміна ціннісно-мотиваційної структури людської діяльності. У міру задоволення матеріальних потреб на перший план виходять ціннісні проблеми позаекономічного характеру: саморозвиток і вдосконалення особистості, збереження й облагороджування навколишнього середовища тощо.

У монографії обґрунтовується ідея про те, що інформаційна картина світу – це сьогодні соціокультурна реальність, що охоплює мільйони людей, і немає сумніву, що це лише початок незвіданого шляху. Сучасна інформаційна картина світу характеризується тим, що основним продуктом

і ресурсом є інформація як нова категорія матерії. Відбувається інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість тих, що працюють, зайняті виробництвом, зберіганням, опрацюванням і реалізацією інформації. Інформаційна картина світу людини актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань зі здійснення дій над інформаційними об'єктами, вона як складова світогляду може бути представлена як у знанневих, так і в нормативних і ціннісних типах світогляду. Таким чином, інформаційна картина світу – це нова сфера існування людини, яка виявляється окрім іншого і здебільшого через властивості наукової інформації.

На думку авторів монографії, віртуалізація соціальної реальності як наслідок розвитку інформаційних технологій і як соціокультурна характеристика інформаційного суспільства робить неминучим підвищення значущості віртуальних комунікацій у суспільстві. Це веде до віртуалізації як міжособистісних, так і соціетальних взаємодій, посилює соціокультурну диференціацію в суспільстві, створюючи мультиконтентний простір масових комунікацій. Різноманітна тематика мережевих ресурсів повністю відображає різноманітність реального життя, а сам Інтернет вже давно злився зі всіма сферами життя суспільства. Поширеність Інтернету створила ідеальні умови для зростання в новому середовищі принципово нових способів комунікації, однаково потужно застосованих до політики, науки, бізнесу, повсякденного спілкування й розваг. Таким чином, поширення Інтернет-комунікації та різного роду віртуальних мереж трансформують характер міжлюдської взаємодії. Зрештою, спілкування як таке переходить у розряд віртуального, у ході якого індивідами використовується на символічному рівні віртуальна тілесність. Активність індивідів, що здійснюють комунікацію через Інтернет, переорієнтовується від взаємодії з реальними об'єктами спілкування на комунікацію свого віртуального Его з такими ж віртуальними партнерами. Оперування віртуальною реальністю та конструювання знакових систем у контексті синдрому споживання акумулює міжособистісну комунікацію навколо таких знакових рис сучасної культури, як ефемерність, мінливість та ненадійність.

У книзі звертається увага на те, що попри беззаперечні успіхи сучасної техніки, яка досягла найбільш вражаючих результатів у сфері інформаційних технологій, у середовищі філософської спільноти зростає невідомою тривога у зв'язку з етичними загрозами людському існуванню, які є наслідком науково-технічного розвитку. Свою занепокоєність сьогодні висловлюють не тільки філософи, а й представники гуманітарної і техніч-

ної інтелігенції, політичні та громадські діячі, взагалі всі мислячі й переживаючі люди. Основні духовно-етичні кризові процеси, що відбуваються в сучасній інформаційній цивілізації, пов'язані саме із гіпертрофованим технічним розвитком людства і далеко не в останню чергу з безконтрольним і хаотичним зростанням обсягів інформації в сучасному суспільстві. Можна сказати, що стало аксіоматичним таке положення: сучасна моральна ситуація склалася внаслідок дистанції, яка дедалі збільшується, між науково-технічним прогресом і етичним станом суспільства.

Другий розділ монографії присвячено одній із найактуальніших проблем суспільствознавства – особливостям буття людини в сучасному суспільстві. У ньому автори доводять, що сучасні засоби масової комунікації за допомогою інформаційних і комунікативних технологій набули колосальної символічної влади, адже саме за допомогою ЗМІ забезпечується циркуляція в соціумі знань, норм, ідеалів, цінностей, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність або нееквівалентні їй, відтворюють домінанти й атрибути суспільного устрою, соціального порядку й культури, забезпечуючи легітимність ціннісним категоріям колективної й індивідуальної свідомості. Таким чином, інформаційне середовище є чинником, який вимагає фундаментально нової адаптації людини. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих природних і соціальних механізмів адаптації людини й появи нових. Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасної цивілізації, не просто змінюють якість і зміст життя сучасної людини, вони загрожують трансформувати сам образ її буття у світі. У монографії проаналізовано сутнісні ознаки громадянської відповідальності особистості в контексті розбудови демократичної держави та правового суспільства.

У дослідженні також приділено увагу проблемі світоглядного й правового самовизначення людини в нестабільному полікультурному суспільстві у національному, громадянському, ідеологічному та ментальному планах. Цивілізаційна ідентифікація громадян, і без того ускладнена широкими інтеграційними процесами, в українській дійсності додатково обтяжується внутрішніми національно-культурними розбіжностями й соціально-політичними трансформаціями. Політико-правова ситуація в сучасній Україні розглядається авторами як дискурс, а іноді як конфлікт ідентичностей, мультикультурність у межах однієї політичної нації, а також закономірний наслідок цього – симуляція ідентичності. Зазначається, що глобалістична тенденція транснаціоналізації анулює культурний традиціоналізм, зокрема ті його форми, які не відповідають політичній кон'юнктурі, що ставить

проблему органічної самоідентифікації індивідів і розуміння ними цінності права.

На окрему увагу заслуговує підрозділ, де проаналізовано сутнісні ознаки громадянської відповідальності особистості в контексті розбудови демократичної держави та правового суспільства. Автори роботи доводять, що буття громадянської відповідальності обумовлено історичним контекстом, типом політико-правової системи держави, рівнем розвитку правосвідомості та моральної свідомості всіх соціальних суб'єктів. Справедливо стверджується, що в демократичній країні реалізується взаємна відповідальність у трикутнику громадянин – держава – правове суспільство. У цьому контексті показані переваги запровадження електронного врядування в управлінській діяльності, що сприяє її дебюрократизації й прозорості, підвищенню рівня громадянської відповідальності всіх суб'єктів, задіяних у прийнятті суспільно важливих рішень. У підсумку зазначається, що загальними компонентами громадянськості у правовому суспільстві є: громадянський обов'язок, активність, патріотизм, відповідальність, соціальне новаторство, єдність прав і обов'язків.

Наступний розділ монографії присвячено проблемам взаємозв'язку правового суспільства, держави та людини. У ньому розглядається взаємозв'язок та взаємодетермінованість свободи і відповідальності у правовому суспільстві. Доводиться, що правове суспільство та демократичні процедури мають динамічний характер і становлять підґрунтя для захисту прав і свобод громадян, що буття правового суспільства базується на демократичній, активістській політико-правовій культурі різноманітних суб'єктів соціальних відносин та передбачає наявність у них необхідних знань і компетентності. Отже, правове суспільство надає громадянам можливості для розширення меж свободи у законний спосіб та становить ціннісно-правове підґрунтя для самореалізації особистості.

Авторами обґрунтовується ідея, що розбудова демократичної, правової та соціальної держави в Україні неможлива без неухильного дотримання прав та свобод громадян. Їх дотримання та забезпечення є реальними лише за умови співпраці всіх суб'єктів державно-владних повноважень у державі. У цьому контексті робота органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади є ключовою, оскільки їх активне функціонування у сфері захисту прав та свобод є гарантією реального виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків перед громадянами. При цьому мова йде не про декларативне дотримання принципів забезпечення прав та свобод чи про звичайне дублювання повноважень,

а про наявність стійких координаційних зв'язків. Крім того, інститут місцевого самоврядування є одним із головних виявів участі народу в безпосередньому управлінні країною. І його розвиток цілком закономірно приводить до розвитку принципу народовладдя.

У дослідженні звертається увага на те, що, зважаючи на постійне зростання інформаційних потоків та їх вплив на правову культуру і правосвідомість населення, проблема поєднання інформаційного та правовиховного простору потребує законодавчого врегулювання. У зв'язку з цим аналізується нормативно-правова база, яка регламентує відносини, що виникають в інформаційному просторі України у сфері масової інформації, а також діяльність у сфері телебачення, радіо, використання мережі Інтернет, друкованих засобів масової інформації. Автори показують, що не зважаючи на існування певної нормативної бази з правового виховання, вона фактично ніяким чином не впроваджена в інформаційний простір, який є джерелом виховної роботи, пропонується оновити правовиховне законодавство та більш щільно поєднати його з інформаційним.

Заключний, четвертий, розділ монографії присвячено розгляду проблем розуміння й здійснення права в сучасних соціокультурних реаліях. Аналіз розвитку філософсько-правової рефлексії в умовах кризи раціоналістичної парадигми дозволив виділити тенденції розвитку класичних та некласичних теорій у контексті кореляції між типами раціональності, типами праворозуміння та відповідної їм методології. Показаний евристичний потенціал інтегративного праворозуміння, обумовленого феноменологічною методологією дослідження права. Це, зокрема, визнання необхідності комунікативно-дискурсивного обґрунтування правових принципів і норм; вимога з'ясувати та описувати суб'єкта, що постійно розвивається, як вихідну засаду праворозуміння; заперечення продуктивності ідеальних моделей, не зв'язаних з актуальним існуванням людей та правовим досвідом. Робиться висновок, що феноменологічна редукція дозволяє замінити поняття права його смисловим корелятом – концептом «правове життя», яке в результаті дескрипції та інтерпретації його характеристик дозволить виявити відтворений вихідний образ права.

У ході дослідження певну увагу авторами приділено феномену глобалізованого права, його філософському змісту. Внаслідок аналізу сучасної філософської традиції глобалізацію права подано як проблему змістовної уніфікації правових систем з урахуванням культурно-історичних особливостей і правових традицій окремих регіонів, які глобалізуються. Одним із вирішальних пунктів у цій справі уявляється організація метанаціональ-

ного політичного життя. Більшість учасників цього життя становитимуть не люди, а народи. Якщо Європа стає єдиною політичною одиницею, то має бути обговорення, де братимуть участь головні її елементи – нації. Це явить собою зразок договірної справедливості. Така твереза оцінка реального стану європейської політики особисто самими європейцями змушує замислитися над бездоганністю джерел та технологій утворення правових стандартів світової демократії. Філософська рефлексія феномену глобалізованого права дозволяє виділити декілька його сутнісних змістовних елементів. Такими елементами є всезагальність, уніфікованість, наднаціональний, наддержавний характер, пріоритет над інтересами влади (верховенство), загальнолюдська цінність і значимість, моральна і природна обґрунтованість.

У розділі досліджується сутність герменевтичного праворозуміння, а також сенс і призначення герменевтичної філософії права. Герменевтичні смисли правової реальності розкриваються на трьох рівнях, які відповідають трьом формам людського досвіду: теорія (осмислення права), поезис (правотворчість) і праксис (правозастосування). Правовий досвід розглядається як досвід розуміння, що забезпечує інтерсуб'єктивне відтворення правової реальності, тоді як ситуація нерозуміння загрожує не просто втратою правових смислів, а зникненням свободи, яка уможливорює конституювання права людиною, а отже, зникненням правової реальності в цілому. У свою чергу, основна роль герменевтичної філософії права виявляється не методологічною, а радше терапевтичною: орієнтована на мир як позаінституційний горизонт права, вона сприяє мінімізації нерозуміння і насильства та діалогічному відтворенню правових смислів.

У книзі здійснюється реалізація філософсько-правового підходу до осмислення феномену правової доктрини, спрямована на створення її метатеорії. Проведено аналіз правової доктрини як особливого способу осмислення та існування права, що має особливі онтологічні, епістемологічні та аксіологічні основи. Зокрема, до онтологічних основ відносять спосіб буття права як певної реальності належного. До епістемологічних – некогнітивістський герменевтико-інтерпретаційний спосіб осмислення правових феноменів. Аксіологічні основи правової доктрини представлені у тріаді основоположних європейських цінностей: прав людини, демократії та верховенства права. На такому філософсько-правовому фундаменті ґрунтується багаторівневий практично зорієнтований комплекс наукових знань про право, який включає: рівень галузевих доктринальних

розробок; загальну доктрину як узагальнення галузевих доктринальних розробок та їх рефлексію (ядром якої є вчення про джерела права та інтерпретацію (тлумачення) правових норм), що розробляється переважно в межах загальної теорії права (хоча може існувати й окремо як узагальнена міжгалузева сфера досліджень права).

Безумовно, автори не претендують на вичерпне аналізування поставлених у монографії проблем, у ній також немає відповідей на інші важливі питання, які стоять перед сучасним суспільством, але вони сподіваються, що сама постановка цих проблем дозволить розширити й поглибити міждисциплінарний дискурс, пов'язаний із вивченням сучасного суспільства, яке переживає один із найбільш складних періодів свого розвитку.

О. Г. Данильян,
доктор філософських наук,
професор

РОЗДІЛ 1

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЕТАП

РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА:

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

1.1. Аксиологія цивілізаційного розвитку: світоглядні засади

Проблема ціннісного дискурсу цивілізацій завжди була в центрі філософсько-політичних роздумів вчених різних культур, наукових шкіл чи напрямів. І це закономірно, адже кожен народ, культура чи спільнота має свій спектр цінностей. Деякі з них є спільними для інших, для більшості чи навіть для всіх народів; низка цінностей відрізняються як за змістом, так і за світоглядною спрямованістю. Інколи ця різниця доходить до межі нерозуміння, неприйняття, зіткнення, конфлікту. І хоча людство загалом зацікавлене в гармонії світу, історія світової цивілізації постійно супроводжується зіткненням цінностей, конфліктами, які часто вирішуються збройним шляхом.

На початку третього тисячоліття людство перебуває у небезпечному й складному становищі: продовжується знищення природи, посилюються нерівність і несправедливість у світі людей, розширюються масштаби споживацтва, прогресує «аксіологічна сліпота», загострюються суперечності між людиною й технікою. Виникає новий клас загроз і небезпек, пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства. Техногенна цивілізація інформаційної стадії свого розвитку кидає екзистенційний «виклик» людству. Велику небезпеку для світу являє розпад соціокультурного коду цивілізації, відродження «внутрішньо-цивілізаційного» варварства.

У сучасній науці існує узгоджена думка про те, що вихід із сучасної цивілізаційної кризи потребує трансформації низки базисних цінностей техногенної цивілізації, які насамперед стосуються ставлення людини до природи.

У наш час відбувається зміна світоглядних парадигм — на перше місце висуваються гносеологічні та аксіологічні підстави, які розглядають культуру як умову існування й цивілізаційного розвитку людства. Кризу сучасної культурно-цивілізаційної ситуації можна розцінювати, з одного боку, як перехідний період, а з другого — як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів. У кризовій ситуації можуть виникнути як передумови для виникнення іншої культури, так і передумови, що сприяють загибелі цивілізації в її колишньому вигляді.

Головне питання сучасності полягає в тому, наскільки людство виявляється спроможним змінити «напрямок» цивілізаційного розвитку і забезпечити для себе стійке безпечне майбутнє. Сьогодні цілком очевидно, що будь-які планетарні дії, що скеровуються ідеалами техногенної цивілізації, пов'язані з великим ризиком і можуть призвести до катастрофи. Отже, пошук нових цінностей цивілізації має справді доленосне значення для людини й людства.

Звернення до аксіологічних підстав суспільного розвитку набуває виняткової актуальності у наші дні у зв'язку зі зміною світових цивілізацій. Як свідчать результати вітчизняних наукових досліджень історії цивілізацій, зміна світових цивілізацій визначається насамперед духовним світом, новими цінностями і новими можливостями людини¹. Проблема полягає в тому, що сучасна індустріальна цивілізація, породивши потужну технонауку і феномен глобалізації, оснастивши світове співтовариство інформаційними й телекомунікаційними технологіями, не створила міцної духовно-ціннісної основи планетарної життєдіяльності людини.

Сьогодні перед людством стоїть завдання з формування планетарної ціннісної свідомості, нової стратегії світового розвитку². При

¹ Див.: Горелов, М. Є. Цивілізаційна історія України [Текст] : нариси / М. Є. Горелов [та ін.]. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – 631 с.; Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія [Текст] / упоряд. І. Отрошенко ; голов. ред. Л. В. Матвеева. – К. : [б. в.], 2004. – 166 с.; Яновська, Г. П. Людина між Сходом і Заходом (історія стародавніх цивілізацій) [Текст] / Г. П. Яновська. – Х. : Антіква, 2001. – 308 с.

² Див.: Дроздов, О. Ю. Основи психології масової геополітичної свідомості [Текст] : монографія / О. Ю. Дроздов. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 563 с.; Соснін, О. В. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, О. Є. Постол. – К. : Центр навч. л-ри, 2015. – 556 с.;

цьому виникає питання: як співвідноситься в наш час цивілізаційний розвиток із ціннісними установками, виробленими в різних регіонах світу та у світовій спільноті в цілому і який цивілізаційний вектор свого розвитку має обрати Україна, аби не втратити власних національних особливостей у процесі глобалізаційних трансформацій¹. Інакше кажучи, постає питання про необхідність філософської рефлексії ціннісної проблематики в їх зв'язку з категорією «цивілізаційний розвиток».

Незважаючи на серйозні наукові досягнення у дослідженнях цивілізацій, низка актуальних проблем сучасного цивілізаційного розвитку залишаються поза полем філософського дискурсу. До таких відносять насамперед проблему становлення нового типу цивілізаційного розвитку і його ціннісних підстав. Відсутня цілісна філософсько-теоретична концепція сучасного цивілізаційного розвитку, потрібна розробка категоріального апарату і методології системно-аксіологічного підходу до дослідження цивілізаційних процесів.

Проблема ціннісної детермінації цивілізаційного розвитку належить до таких фундаментальних тем філософського дискурсу, які визначають сутнісний зміст філософствування у будь-яку епоху, і значення яких буде зростати у міру прискорення творчої еволюції світу.

Сьогодні є необхідно загальна схема думки, що здатна забезпечити досягнення довгострокових цілей і наближення до суспільного ідеалу. Така цивілізаційна схема повинна визначити перспективи розвитку людства, його ідеали й цінності, дати як керівні орієнтири до дії, так і орієнтири розвитку, зокрема України, з урахуванням національних ментально-культурних особливостей.

Поняття цивілізації в сучасній науці використовується, як правило, при характеристиці загальних культурно-історичних принципів і законів розподілу і розвитку великих людських спільнот і соціокультурних суперсистем². Під цивілізацією звичайно розуміється: у широкому,

Соснін, О. В. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, М. А. Ажана. – Запоріжжя : Дике Поле, 2016. – 356 с.

¹ Див.: Романюк, Н. А. Глобалізаційні взаємодії як чинник геополітичної структуризації сучасного світу [Текст] / Н. А. Романюк, У. Рудницька // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 104 (1). – С. 182–186.

² Див.: Сравнительное изучение цивилизаций [Текст] : хрестоматия / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 556 с.; Эйзенштадт, Ш. Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций [Текст] /

«родовому», значенні — більш висока стадія розвитку людства, яка прийшла на зміну варварству; у більш вузькому, «видовому», значенні — певна стійка соціокультурна спільність людей і країн, що зберігає свою своєрідність і цілісність на великих проміжках історичного часу¹.

У контексті розуміння сенсу цивілізації уявляється доцільним звернутися до точки зору О. Ахієзера, який вважає, що «сене того, що називається цивілізацією, має двоїстий характер. Цивілізація в її загальній формі несе в собі уявлення або взагалі про специфіку життя людини, що відрізняє її від життя біологічних видів, або про специфіку суспільного життя людини, починаючи з виникнення великого суспільства, державності.

Інший рівень розгляду цивілізацій націлений на безліч локальних цивілізацій, кожна з яких є конкретно-історичною формою розвитку людства, цивілізації в першому значенні. Одночасно немає жодних підстав для відмови від подання цього типу цивілізації як певного синтезу, результату розвитку всієї системи локальних цивілізацій. Тим самим відкривається можливість підходити до проблеми розвитку цивілізації у всіх її формах як до того, що відбувається між цими двома рівнями, включаючи їх взаємопроникнення і взаємовідштовхування. Цей підхід заснований на уявленні про проблемності всього соціокультурного життя людей, про самі зміни у суспільному житті, про розвиток суспільства, всіх форм цивілізацій»².

Як зазначає Д. Заров, цивілізація — це соціальна цілісність, що має єдині духовні витoki та основи, єдину історію, спільні архетипи, схеми мислення і смисли діяльності своїх складових, що займає певний геополітичний і господарський простір і самотньо відокремилася від інших цілісностей. Основою цивілізації є певні способи соціального кодування, соціокоди й об'єктивно-ідеальні смисли, які закладені на етапі її формування і породжують основоположні міфи, за якими будується й розуміється життєдіяльність людини як суб'єкта даної

Ш. Н. Эйзенштадт ; пер. с англ. А. В. Гордон ; науч. ред. пер. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.

¹ Див.: Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект [Текст] // Діалог. Історія, політика, економіка / [відп. ред. І. Курас]. – 2004. – № 5. – 504 с.; Цивілізація: структура і динаміка [Текст] / І. В. Бойченко [та ін.]; заг. ред. І. В. Бойченко. – К. : Вид. КУПРІЯ-НОВА О. О., 2003. – 448 с.

² Ахиезер, А. С. Развитие цивилизаций и ценностей личности [Текст] / А. С. Ахиезер // Гуманитарий: актуальные проблемы науки и образования. – 2006. – № 6. – С. 110.

культури і суб'єкта цивілізаційних процесів, а також вищі цінності, які разом із цивілізаційними цінностями виступають у свідомості людини як надцінності. Культура постає перед людиною як значеннєвий світ, що об'єднує людей у націю, релігійну або професійну групу, суспільство в цілому і створює особливий контекст, який накопичується змістовно й передається з покоління в покоління, визначаючи способи буття та світовідчуття кожної окремої людини. Стійкість цивілізаційної цілісності обумовлюється також збереженням особливостей національного характеру та психології людини, типологічних характеристик, домінуючих у суспільстві моделей людини. Для тієї чи іншої цивілізації існує відповідна оптимальна модель людини, в рамках якої особистість найбільш оптимальним чином розпредмечує й реалізує у своїй діяльності соціокоди культури і може виступати як конструктивний суб'єкт розвитку¹.

Цивілізація створюється людьми, і вони ніколи не створять кращої цивілізації, якщо не будуть виходити з нових поглядів, цілей і цінностей, аніж ті, які сформували контури сучасного індустріально-споживацького суспільства. Система цінностей визначає так званий ейдос майбутньої цивілізації, утворює соціогенетичний код суспільного організму, детермінує якість життя людей.

Серед основних соціальних проблем сучасної цивілізації називають наростаючу напруженість між планетаризацією та індивідуалізацією свідомості людини, екзистенційний розрив між видом (людством) та індивідом (людиною), великий розрив між рівнем розвитку науки й рівнем масової культури, величезний розрив у доходах між багатими і бідними людьми (і країнами), соціальні межі зростання тощо. Тому доцільно врахувати точку зору Л. Мантатової, яка пропонує ввести у науковий обіг категорію «цивілізаційний імператив» для позначення сукупності соціокультурних вимог, еколого-етичних та соціально-психологічних обмежень, порушення яких загрожує катастрофічними наслідками для людської цивілізації².

Отже, поняття цивілізації безпосередньо пов'язане з поняттям культури як соціального феномену сукупного духовного досвіду люд-

¹ Заров, Д. И. Высшие ценности в стратегиях цивилизационного развития [Текст] / Д. И. Заров // Изв. Саратов. ун-та. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика. – 2008. – Т. 8. – № 2. – С. 21–22.

² Мантатов, В. В. Этика устойчивого развития в информационную эпоху [Текст] / В. В. Мантатов, Л. В. Мантатова. – Улан-Удэ : Бур. кн. изд., 2002. – 180 с.

ства, накопиченого за весь час його існування, який постійно оновлюється, у різні способи реалізується у повсякденному житті й поповнюється у багатоаспектній діяльності людини, втілюється у різноманітних її продуктах¹.

Причому, як слушно зазначає О. Лойко, серйозний філософський аналіз культури вірулентно обтяжений проблемами збереження й передачі культурного досвіду поколінь, який фіксує в тій чи іншій формі буття соціальної пам'яті².

Цивілізація, як і культура, має духовні підстави, і в цьому сенсі широко поширене в історико-філософській літературі протиставлення цивілізації й культури навряд чи можна вважати теоретично виваженим. Важко не погодитися з думкою В. Келле, коли він пише: «Без культури існування цивілізації немислиме, оскільки вона втрачає тоді свого суб'єкта — людину, здатну відтворювати умови цивілізації й розвивати її... Цивілізація є соціокультурне утворення, і цим вона відрізняється від формації, яка відображає систему соціальних зв'язків безвідносно культури»³.

У контексті проблеми аксіологічного виміру цивілізаційного розвитку важливо підкреслити єдність понять «культура» і «цивілізація», оскільки саме взаємозв'язок цих двох понять значною мірою визначить вектор стійкого збалансованого безпечного розвитку як сучасного світу взагалі, так і кожного окремо взятого суспільства зокрема. Проблема полягає в тому, що сучасна індустріальна цивілізація, незважаючи на видатні досягнення і завоювання у сфері виробництва, науки і техніки, породила такі екзистенційні та соціокультурні суперечності, які поставили світову цивілізацію перед загрозою самознищення. Вирішення проблеми вбачається у більш тісній взаємодії та узгодженні культури й цивілізації; при цьому культура виробляє і відтворює ду-

¹ Див.: Овчиннікова, А. П. Цінності культури та цивілізація [Текст] : вибр. пр. / А. Овчиннікова. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – 288 с.; Сайтарлы, И. А. Философия социальной культуры [Текст] : монография / И. А. Сайтарлы. – Киев : ПАРАПАН, 2012. – 291 с.; Шейко, В. М. Культура та цивілізація в історико-культурній думці України в добу глобалізації [Текст] : монографія / Василь Шейко, Марина Александрова. – К. : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. – 311 с.

² Лойко, О. Т. Социальная память в контексте философской дескрипции [Електронний ресурс] / О. Т. Лойко. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-pamyat-v-kontekste-filosofskoy-deskripsii>.

³ Келле, В. Ж. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса [Текст] / В. Ж. Келле // Цивилизации. – М. : Наука, 1999. – Вып. 2. – С. 29, 32.

ховні начала життєдіяльності, а цивілізація створює механізми об'єктивності духу, засоби розгортання ціннісно-смыслового коду культури. Тільки при такому взаємообумовленні культури й цивілізації, максимальному урахуванні культурно-національних особливостей у процесі цивілізаційного розвитку є можливим виживання людства і спаління життя на Землі.

Як стверджує Л. Мантатова, зміна цінностей, опора на цінності, які постійно підтримуються й оновлюються, становлять глибинний механізм цивілізаційного розвитку¹. Цивілізація є втіленням загальної ціннісної свідомості². З точки зору ціннісної детермінації виділяються традиційні (космогенні) та індустріальні (техногенні) цивілізації. Для цивілізацій, що називаються «традиційними», характерним є високий ступінь залежності від природних умов буття. Ціннісним принципом функціонування таких цивілізацій є вірність сакралізованій традиції, збереженість біосоціальних умов життя. З урахуванням даного типу ціннісної детермінації традиційні суспільства справедливо називають космогенними. Тут «космос, світовий порядок орієнтує сенс життєдіяльності в обох своїх головних іпостасях: і як сукупність законів, що панують у царстві природи, і як порядок, який спочатку зумовлює спільне людське життя»³. Така ціннісна орієнтація сприяє стабільному функціонуванню соціальних інститутів, але в той же час стає гальмом для інноваційних процесів, для вільного розвитку особистості. Ілюстрацією цього положення, як правило, приводять східні суспільства⁴.

Західні суспільства, починаючи з епохи пізнього середньовіччя, орієнтуються на нову аксіологічну установку — «принцип інновацій». Тут науково-технічний прогрес стає провідною детермінантою суспільного розвитку, тому цивілізацію, що виникла в результаті еволюції західних суспільств, як правило, називають техногенною.

У системі цінностей традиціоналістського типу розвитку провідне місце займає розуміння природи як живого організму і розуміння лю-

¹ Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. – Улан-Удэ, 2004. – С. 20.

² Див.: Дроздов, О. Ю. Основы психологии массовой геополитической свідомості [Текст] : монографія / О. Ю. Дроздов. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 563 с.

³ Дилигенский, Г. Г. Конец истории или смена цивилизаций? [Текст] / Г. Г. Дилигенский // Цивилизации. – М. : Наука, 1993. – Вып. 2. – С. 49.

⁴ Див.: Васильев, Л. С. История Востока [Текст] : в 2 т. / Л. С. Васильев. – М. : Высш. шк., 1994. – Т. 1. – 494 с.